

*Арабаджи С. С.,
к.і.н., Маріупольський державний університет,
м. Маріуполь, Донецька обл., Україна*

ПОВСЯКДЕННІСТЬ ДІТЕЙ У ЗЕМСЬКИХ ШКОЛАХ ГРЕЦЬКИХ СІЛ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ наприкінці XIX – на початку XX ст.

Розглянуто повсякденне перебування дітей в земських школах Маріупольського повіту. Показано, що навчальний рік в учбових закладах був досить коротким. Встановлено, що основними причинами пропусків занять учнями були польові роботи, відсутність теплої одягу та взуття, а також хвороби. З'ясовані причини та види покарань дітей у школах. Доведено, що технічні та санітарно-гігієнічні умови земських шкіл в грецьких селах були незадовільними та погано впливали на здоров'я дітей.

Ключові слова: повсякденність, земські школи, діти, грецькі села, Маріупольський повіт.

С. С. Арабаджи,
*Маріупольський державний університет,
г. Маріуполь, Донецька обл., Україна*

ПОВСЕДНЕВНОСТЬ ДЕТЕЙ В ЗЕМСКИХ ШКОЛАХ ГРЕЧЕСКИХ СЕЛ МАРИУПОЛЬСКОГО УЕЗДА в конце XIX – начале XX вв.

Рассмотрено повседневное пребывание детей в земских школах Мариупольского уезда. Показано, что учебный год в учебных заведениях был довольно коротким. Установлено, что основными причинами пропусков занятий учащимися были полевые работы, отсутствие теплой одежды и обуви, а также болезни. Выявлены причины и виды наказаний детей в школах. Доказано, что технические и санитарно-гигиенические условия земских школ в греческих селах были неудовлетворительными и плохо влияли на здоровье детей.

Ключевые слова: повседневность, земские школы, дети, греческие села, Мариупольский уезд.

Svitlana Arabadzhy,
*Mariupol State University,
Mariupol, Donetsk oblast, Ukraine*

THE DAILY LIFE OF CHILDREN IN RURAL SCHOOLS OF GREEK VILLAGES OF MARIUPOL DISTRICT at the end of XIX – at the beginning of XX centuries

The actuality of the exploration of daily life of children in the Greek villages of Mariupol district is associated with a regional approach to the study of the history of daily life. One of the main aspects of the daily life of children is to familiarize children with the conditions of their stay in school. Having analyzed the duration of the school year, the reasons of missing the classes, sanitary and technical conditions of schools in the Greek villages, we can draw a more authentic picture of the daily life of children.

The exploration of public education in the Mariupol district and separately in the Greek villages was assisted by L. Likhachev, A. Hedo, N. Batsak, G. Chupilko, L. Yakubova, V. and S. Nestertsov. In general, the issues the historiography of daily life of the children in rural schools are reflected fragmentarily and has never been identified as a separate topic of research. The sources that reflect different aspects of chosen for studying problems are presented by an assembly sources, documentation and descriptive statistical materials.

Most of Greek societies before others in Mariupol district could allow educate the children in the schools and in the early twentieth century in every Greek village were opened rural schools (in some even three or four).

In oneform schools was established three years of studying, and in twoform-five years. But because the children of the Greek villages entering the school didn't understand Russian in the Greek villages studying period was one year longer, because in the first year children were studying Russian.

The academic year began about in the middle of September and ended in late April or early May, although for most pupils the end of the school year was much earlier and coincided with the beginning of spring field work. Children went to school until eight o'clock in the morning and returned home at three-four hours. Every day pupils had six lessons, only the smallest children in the first part had 4-5 lessons. The duration of one class in most schools was an hour, the break lasted from 5 to 15 minutes, a big break from 40 minutes to half an hour.

If we consider the sex staff of students, we can see that there were less girls than boys. But every year the number of pupils were increasing. In 1906 the number of female pupils were accounted for more than 1/3 of the total number of pupils. This phenomenon is associated with a significant increase of the number of teachers, because on the one hand, teachers are admitted girls in school unwillingly, on the other – parents gave the girls to school unwillingly, where the teacher taught.

Children were punished almost at all schools. The reasons of why children were punished were tricks, then disobedience and violation of school discipline, and finally, inattention, underachievement and unprepared homework. There were different penalties: from pronunciation alone to the exclusion from school.

Water for drinking for children at school was brought mostly from wells, and only in Cherdaklytsk the water was delivered from the spring, and in Kamarsk – from the river. The water that was delivered was not always clear, often with substantial mineral content, but even in those schools in which the water was delivered, was clear and clean, after a short time got dusty and became dirty, in this water one can find floating pieces of paper, straw and so on. Number of mugs in schools was limited, basically there were two or three, sometimes five. Because of insufficient number of vessels for drinking during the small breaks there was at the tube jostling, fuss, children snatched mugs from the hands of each other. Such a small number of vessels was the cause of the spread of diseases, sometimes diphtheria and syphilis.

From inspected eight schools in the Greek villages in 1904 there was no a sink, soap and towels in any of schools. Sanitary-epidemiological doctor V. M. Gurevich said that the pupils are very dirty and different of untidiness.

Till 1904 in the Greek schools pupils weren't fed, the hot breakfasts were absent at any of the schools. Most children were satisfied that they brought something with them from home. Mostly it was just bread, sometimes salted fish, potatoes, peppers. To this must be added that the children went to school early and seldom ate something hot in the morning, and then did not eat. Not all children were able to go home during the big break for lunch because of long distance of school from home. So many children were sitting in class half-starved. This half-starved state had not only detrimental effect on the physical progress of students, but also reflected on their success and even behavior, this is often the reason of their neglect and failure.

Children had to sit at the uncomfortable desks. Almost all schools had desks with attached benches without backs. Each table of the next desk served as back to those who sat on the previous one. The disadvantage without back was the fact that pupils during the classes, especially in writing, weren't sitting straight and it contributed to the progress of myopia and distortion of the spine.

In Autumn and in winter children caught a cold. Parents often complained that this school was the cause. Schools were mostly constructed as follows: classes divided with corridor, or in front of the classes were hays. The corridors were mostly cold, mainly because of opening the outer doors, and pupils leaving a warm classroom, sometimes in very light clothing, quickly caught a cold.

Thus, thanks for better financial support the Greeks before others discovered their children's school. But hygienic and their technical state were unsatisfactory. Children had to study in stuffy classrooms, sit at the uncomfortable desks. They often caught a cold because of differences of temperature in the classroom and in the corridor. Often the half-starved state of pupils was the reason for their negligence and failure. But in spite of these conditions, children went to school with pleasure.

Key words: daily routine, zemstvo schools, children, Greek villages, Mariupol district.

Характерною рисою сучасної історіографії є підвищений інтерес до соціальної історії та історії повсякденності, центром дослідження яких є людина. Звертаючись до історії України та навіть до історії Донбасу, ми бачимо своєрідність окремих регіонів та куточків нашої держави. Актуальність

дослідження повсякденності дітей в грецьких селах Маріупольського повіту пов'язана з регіональним підходом до вивчення історії повсякденного життя. Одним з головних аспектів повсякденності дітей є ознайомлення з умовами їх перебування у школі. Проаналізувавши тривалість навчального року,

причини пропусків занять учнями, санітарний та технічний стан шкіл в грецьких селах, можна намалювати більш достовірну картину повсякденного життя дітей.

Дослідженням розвитку народної освіти в Маріупольському повіті і окремо в грецьких селах займалися Л. Ліхачова [1], А. Гедьо [2], Н. Бацак [3], Г. Чупілко [4]. Роль земств у становленні початкової освіти в середовищі грецького населення аналізували Л. Якубова [5], В. Нестерцов і С. Нестерцова [6] тощо. У цілому ж в історіографії питання повсякденності дітей в земських школах відображені фрагментарно та жодного разу не були виділені в окрему тему наукового дослідження.

Джерела, які відображають різні аспекти обраної для вивчення проблеми представлені актовими джерелами, діловодною документацією та описово-статистичними матеріалами. Діловодна документація репрезентована звітами, протоколами та журналами засідань Маріупольської повітової земської управи.

Враховуючи недостатню вивченість проблеми, метою даної розвідки є висвітлення повсякденності дітей в земських школах Маріупольського повіту наприкінці XIX – на початку XX ст. на прикладі учбових закладів у грецьких селах. Мета передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати тривалість навчального року; виявити технічні та санітарно-гігієнічні умови учбових закладів та їх вплив на здоров'я дітей; дослідити питання харчування дітей в школах та причини покарань; визначити рівень матеріального забезпечення шкіл тощо.

Багатоземельні грецькі товариства раніше за інших в Маріупольському повіті змогли дозволити собі розкіш виховання дітей в навчальних закладах і вже на початку XX ст. в кожному грецькому селищі було відкрито земські школи (в деяких навіть по три чи чотири) [7].

Навчальний рік починався приблизно в середині вересня, а закінчувався в кінці квітня або на початку травня, хоча для більшості учнів кінець навчального року наставав набагато раніше і збігався з початком весняних польових робіт. В основному, лише учні останнього випускного відділення не при-

пиняли занять до іспитів. У школу діти ходили до восьмої години ранку, а додому поверталися у три-чотири години дня. Щодня в учнів було по шість уроків, лише у найменших дітей у першому відділенні було по 4-5 уроків. Тривалість одного заняття в більшості шкіл дорівнювалась годині, перерва тривала від 5 до 15 хвилин, а велика перерва від 40 хвилин до півтори години.

Діти звільнялися від занять в наступні дні: з 23 грудня по 6 січня, в четвер, п'ятницю і суботу сирного тижня, протягом всієї пристрасної седмиці, що призначалася на говіння, в дванадцять свята і в храмове свято, в день тезоіменитства і народжень імператора, імператриці, цесаревича і цесарівни, в дні сходження на престол і коронації [8]. Зимові і весняні канікули продовжувалися в середньому по два тижні. Якщо до всіх цих тривалих перерв в учбових заняттях додати дні, пропущені учнями з тих або інших причин, то побачимо, що навчальний рік в грецьких земських школах був дуже короткий.

Діти часто пропускали заняття, так пропусків менш за все було у вересні місяці. В жовтні і листопаді кількість пропущених днів збільшувалась вдвічі, це пояснюється настанням більш холодної пори року і відсутністю теплої одежки в учнів. У грудні і січні число пропущених днів ніби зменшувалося, але це було пов'язано з тим, що на ці місяці припадало багато святкових днів. У березні кількість пропусків дуже зростала і складала майже четверту частину всіх пропущених днів протягом року. Така величезна кількість пропусків в березні місяці пояснюється настанням весняних польових робіт, коли греки, через побутові, економічні та інші умови, прагнули утилізувати навіть мінімально можливу робочу силу, для чого забирали зі шкіл і хлопчиків, і дівчаток, які в основному пасли птицю та худобу. Санітарно-епідемічний лікар Б. Н. Гуревич писав: *«Рассматривая причины пропусков уроков, мы видим, что красной нитью пропуск занятий почти во всех школах происходит из-за полевых и домашних работ, затем идут причины другого характера, такие как отсутствие платья и обуви и вообще бедность, болезни, семейные причины и т. д.»* [9, с. 56]. Також причинами пропусків були віддаленість осель учнів від школи, завірюхи

і бездоріжжя [10]. На думку лікаря Жбанкова, не дивлячись на край антигігієнічний стан і антисанітарне утримання багатьох шкіл, вони не приносили такої шкоди учням, яку можна було би чекати, саме завдяки стислості навчального року. Цьому ж сприяла ще і велика життєрадісність грецьких дітей і значний інтерес у них до школи [9, с. 60]. Багатьом учням доводилося долати величезні відстані від однієї до двох верст, йдучи до школи.

Якщо розглянути статевий склад учнів, то побачимо, що дівчаток було значно менше, ніж хлопчиків. Іноді дівчаток не хотіли віддавати до школи з тієї причини, що, якщо допомога хлопчика грекові була потрібна навесні, влітку і на початку осені, то допомога дівчинки була необхідна грекині цілий рік. Дівчатка допомагали нянчити дітей, готувати їсти тощо. Але з кожним роком кількість учениць збільшувалася. У 1906 р. число учениць складало вже більше $\frac{1}{3}$ від загальної кількості учнів [11]. Це явище пов'язане зі значним збільшенням числа вчительок, оскільки, з одного боку, вчителі чомусь неохоче приймали до школи дівчаток, а з іншого – батьки неохоче віддавали дівчаток до школи, де навчав вчитель [12].

В однокласних училищах був встановлений трирічний термін навчання, а у двокласних – п'ятирічний. Але через те, що діти з грецьких сіл, поступаючи до школи, зовсім не розуміли російської мови [13], в грецьких селах термін навчання був на один рік довше, тому що у перший рік діти оволодівали російською мовою. Але в середньому тривалість перебування в школі для хлопчиків дорівнювала 2,5-3 роки, а для дівчаток приблизно 2 роки. Причиною такого нетривалого перебування в школі дівчаток можна вважати той погляд греків, згідно з яким, дівчинці досить було вміти читати з одного боку, а з іншого, що їй не треба закінчувати школу, оскільки їй не потрібне свідоцтво про закінчення школи, яке давало хлопчикам згодом пільгу по відбуттю військової повинності.

У половині шкіл дітям задавалися уроки додому. Просидівши в школі з восьми ранку до трьох-чотирьох годин дня, дітям доводилося готувати уроки вдома при вкрай тьмяному і недостатньому вечірньому освітленні,

майже в напівтемряві, яка панувала в більшості грецьких будинків вечорами.

Карали дітей майже в усіх школах. Причинами, через які до дітей застосовувалися покарання, найчастіше були пустощі, потім вже неслухняність і порушення шкільної дисципліни і, нарешті, неувага, неуспішність і непідготовлене домашнє завдання. Покарання були всілякі: від вимови наодинці до виключення зі школи. Найчастіше ж учні каралися стоянням у кутку або за партою від п'ятнадцяти хвилин до однієї години, їх залишали після уроків від 30 хвилин до години, змушували стояти навколішки тощо.

Перерви учні проводили залежно від погоди або в класах та коридорах, або на шкільному дворі. Під час великої перерви діти грали в конячки, в кішки і мишки, в м'яч, кремушки, сніжки, городки. В цей час вчителя не дивилися за дітьми і вони були надані самі собі. У деяких школах діти не грали і вимушені були цілий день проводити в запорошеній та задушливій атмосфері класної кімнати.

Воду для пиття дітей в школи привозили в основному з колодязів, лише в Чердаклицьку доставлялася вода з джерела, а в Камарську – з річки. Вода, що доставлялася, була не завжди чистою, часто зі значним вмістом мінеральних солей, але навіть в ті школи, в які вода привозилася прозорою і чистою, через нетривалий час ставала брудною на вигляд, в ній можна було знайти і плаваючі шматочки паперу, соломи тощо. Пояснюється це тим, що в більшості шкіл вода зберігалася у відкритих діжках. Діти, черпаючи воду кухлями, ще більше забруднювали її, інколи навіть зливали воду, що залишилася, назад у діжки. Часто діти, зачерпуючи воду кухлями, частково через необережність, частково через поспіх або пустощі, настільки глибоко їх занурювали, що при цьому полоскали у воді і свою руку, і навіть рукава, від чого якість води лише погіршувалася. Кількість кухлів у школах була обмеженою, в основному їх було два-три, інколи п'ять, зроблені з білої жести [14]. Через недостатню кількість посуду для пиття під час невеликих перерв біля діжок була штовханина, метушня, діти виривали кухлі з рук один одного. Така мала кількість посуду була причиною поширення захворювань, інколи навіть дифтериту та сифілісу.

З обстежених восьми шкіл в грецьких селищах у 1904 р. в жодній не було умивальника, мила та рушників. Санітарно-епідемічний лікар В. М. Гуревич відзначав, що школярі дуже брудні і відрізнялися неохайністю. Він писав: *«При осмотре детей меня потрясло количество грязи на теле большинства из них. Во многих случаях, чтобы найти следы от прививки оспы, приходилось довольно долго обмывать их руки, которые, как и все тело, были как бы покрыты слоем засохшей грязи»* [9, с. 69].

До 1904 р. в грецьких школах учнів не годували, гарячі сніданки в жодній зі шкіл не практикувалися. В основному діти задовольнялися тим, що приносили з собою з дому. Здебільшого це був тільки хліб, інколи солоня риба, картопля, перець. До цього також варто додати, що діти вирушали до школи рано і рідко їли щось гаряче з ранку, а то і зовсім не їли. Не всі діти мали змогу на великій перерві піти додому на обід внаслідок далекої відстані школи від дому. Таким чином, багато дітей сиділи на уроках напівголодні. Такий напівголодний стан не лише шкідливо впливав на фізичний розвиток учнів, але і відбивався і на їх успіхах і навіть поведінці, саме в цьому часто лежала причина їх не уваги і неуспішності.

Згідно з рішенням Маріупольської повітової земської управи протягом зими 1904 р. в шістьох земських школах, чотири з яких знаходилися в грецьких селах (Ялта, Урзуф і дві в Мангуші), були організовані приварки (обіди для школярів) [15, с. 49]. Оскільки це була перша спроба введення шкільних обідів, їх тривалість в різних селах була неоднаковою, наприклад, в Мангуші – 45 днів. За весь цей час пообідало 14 719 дітей, тобто в середньому 272 учня на день, а витрат на кожного було по $\frac{2}{3}$ коп. Їжа складалась з густого супу, на приготування якого використовувалось 20 фунт. пшона, 2 фунт. сала, 50 фунт. картоплі, 2 $\frac{1}{2}$ фунт. масла і на 4 коп. цибулі.

Вчителі з захопленням відзначали про гарячі обіди й відзначали їх користь для дітей. Наприклад, шкільний учитель с. Ялта Попов зазначав, що головною причиною не уважності учнів було недоїдання. До введення обідів він помічав у дітей в'ялість, сонливість і апатію до шкільних занять, внаслідок чого йому доводилося витратити

багато сил і енергії для того, щоб зацікавити своїх маленьких напівголодних слухачів. З улаштуванням гарячих обідів все змінилось на краще: учні стали більш бадьорими й веселими, а також набагато ліпше почали вчитися. Тепер їм не доводилось думати про їжу, як це було раніше. Попов відзначав, що на останніх уроках він часто чув від учнів: *«Так хочется їсти, аж голова болит»*, а на запитання: *«Що ти їв зранку вдома?»*, зазвичай отримував відповідь: *«Нічого»* [15, с. 51]. Крім цього діти набагато менше стали пропускати уроків.

Висловлювання вчителя с. Урзуф Кошевого стосовно нововведення є показовим і з точки зору проблеми годування дітей вдома, і питання користі шкільних обідів: *«первое время дети были настолько голодны, что не чувствовали меры в пище и объедались, приходилось силой останавливать. И неудивительно, дома они по целым неделям не видят горячей пищи, питаются одним хлебом. Прежде в Великий пост нередко во время занятий случались с учениками в классе обмороки, а в церкви – почти каждый праздник; теперь же этих случаев наблюдать не приходится»* [15, с. 52].

Дітям доводилося сидіти за незручними партами. Майже в усіх школах парти були з прикріпленими лавами без спинок. Виходило, що стіл кожної наступної парти служив спинкою для тих, хто сидів на попередній. Незручність відсутності спинки полягала в тому, що учні під час занять, особливо під час писання, не сиділи прямо і це сприяло розвитку короткозорості і викривленню хребта. Майже в усіх школах практикувався виключно косий спосіб письма, при якому діти згиналися та приймали неприродне положення. Парти, за якими дітям доводилося проводити учбовий час, були двомісні, тримісні і багатомісні [16]. До 1877 р. дітям доводилося виконувати письмові справи крейдою на лавах. У доповіді члена Маріупольської повітової училищної ради і помічника предводителя дворянства по нагляду за народними училищами Ф. В. Гампера, зробленої 1884 р. Маріупольському земському зібранню знаходимо цікаву інформацію про стан шкіл Маріупольського повіту і умови навчання дітей: *«Классная мебель во всех училищах не соответствует числу учащихся,*

при этом она в самом жалком состоянии. Встречаются училища, где во время выполнения письменных занятий аспидные доски укладываются на спинах соседей из-за невозможности поместить их на лавку. Какое при этом письмо, и какой вырабатывается почерк, само собой разумеется. Относительно помещений училищ, то ни одно из них во всем уезде в техническом отношении не отвечает своему назначению. При этом есть недостатки вентиляции в некоторых училищах, земляной пол, склад верхнего платья со своим особым запахом в классных же комнатах, по неимению для него другого места, делают воздух совершенно непригодным для дыхания. Свет в большинстве училищ не только распределен неправильно, но крайне недостаточен, во многих школах очень холодно» [17].

Тільки в половині шкіл підлога була без щілин та прогнилих дошок. Наприклад, в Багатирській школі підлога осіла і в кожному класі була діра, куди сторож виливав воду після миття підлоги. Через такий поганий стан в класах стояв затхлий запах. Окрім цього підлога в класах милася у край рідко: від двох разів на тиждень (у Ново-Каранській) до трьох разів на рік (в Улаклицькій). У погану погоду діти наносили багнюку в класи, яка через певний час висихала. На перервах, внаслідок біганини учнів, ця багнюка підіймалася у повітря вже у вигляді густого пилу. Тому не дивно, що діти ще годину після школи відхаркували брудну, чорну мокроту. При огляді шкіл членами управи, вчителі скаржилися на те, що дітям в класах дихати нічим, а на останніх уроках класне повітря настільки псується, що бували навіть випадки, коли діти непритомніли.

Восени і взимку діти хворіли на простудні захворювання. Батьки часто скаржилися на те, що саме школа була тому причиною. Школи переважно були побудовані таким чином: класи розділялися коридором, або перед входом у класи були сіні. Коридори в

основному були холодними, оскільки зовнішні двері здебільшого були відкриті, і учні, виходячи з теплої класної кімнати, інколи в дуже легкому одязі, швидко застуджувалися [18].

Питання про відхожі місця теж заслуговує на те, щоб на ньому зупинитися. У деяких школах, наприклад, у Велико-Каракубській, Бешевській, зовсім не було туалетів, і учням доводилося залишати свої екскременти де заманеться. Там де були туалети, відстань до них від школи в середньому дорівнювалася 10-25 сажням, що було не зручно, особливо в зимовий час. Ось що пише санітарно-епідемічний лікар Б. Н. Гуревич про відхожі місця: «Устроены почти все отхожие места самым первобытным способом: выкопана яма больших или меньших размеров, над ней построена деревянная будка, в которой нет ни окошка, так что, когда закрыты двери, там почти темно, если щели в стенах недостаточно большие и двери плотно прикрываются, хотя в последнем нельзя упрекнуть почти ни одно школьное отхожее место. Стульчаки тоже первобытные, а во многих – стульчаков совсем нет, а вместо них в полу прорублены дыры, писсуаров нет нигде, так что, разумеется, полы в большинстве мокрые. Вокруг отхожих мест земля имеет вид, как после дождя, но запах мочи, которая разлагается, разрушает иллюзию, которая может появиться» [9, с. 44].

Таким чином, завдяки кращому матеріальному забезпеченню, греки раніше за інших відкрили для своїх дітей школи. Але санітарно-гігієнічний та технічний їх стан був в основному незадовільний. Діти були змушені навчатися в задушливих класних кімнатах, сидіти за незручними партами. Часто хворіли простудними захворюваннями внаслідок різниці температури у класі та коридорі. Найчастіше саме напівголодний стан учнів був причиною їх неухваленості та неуспішності. Але, не дивлячись на такі умови, діти з бажанням та радістю йшли до школи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лихачева Л. Б. Земское здравоохранение и народное образование в селах Мариупольского уезда (конец XIX – начало XX вв.) / Л. Б. Лихачева // Новые страницы в истории Донбасса: Сб. ст. – Донецк, 1994. – Кн. 3. – С. 24-41; Її ж. Развитие начальной школы у греков Мариупольщины в конце XIX – начале XX вв. / Л. Б. Лихачева // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези між нар. наук. конф. (м. Київ, 29-30 вересня 1993 р.). – К. : Інститут історії України НАН України, 1993. – С. 79-80.

2. Геде А. Земская политика в области народного образования на Мариупольщине (конца XIX – начала XX вв.) / А. Геде // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* – Вип. 7. – С. 73-77. Її ж. *Культурно-освітній розвиток греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – XIX ст.)* / А. Гедьо // *Вісник Донецького університету.* – 2001. – № 1. – С. 150-158.
3. Бацак Н. *Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII – XIX ст.)* / Н. Бацак. – К. : Інститут історії України НАН України, 1998. – 58 с.
4. Чупілко Г. Р. *Шкільництво в грецьких поселеннях XIX – на початку XX століття* / Г. Р. Чупілко // *Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнар. наук.-практ. конф.* – Маріуполь, 1996. – С. 251-252.
5. Якубова Л. *Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. – початок 30-х рр. XX ст.* / Л. Якубова. – К., 1999. – 331 с.
6. Нестерцов В. Д., Нестерцова С. Н. *Деятельность земств по развитию медицинского обслуживания и народного образования греческой диаспоры Мариупольского уезда Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX вв.* / В. Д. Нестерцов, С. Н. Нестерцова // *Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнар. наук.-практ. конф.* – Маріуполь, 1996. – С. 241-243.
7. *Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1902 год.* – Маріуполь : Типография Э. И. Гольдрин, 1903. – С. 92.
8. Пругавин А. С. *Законы и справочные сведения по начальному народному образованию* / А. С. Пругавин. – СПб, 1898. – С. 110.
9. *Санитарное описание школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них.* – Екатеринбург : Типография Губернского Земства, 1904.
10. *Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1886 год. Очередной сессии Земского собрания 1887 г.* – Маріуполь, 1887. – С. 35.
11. *Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1906 год.* – Маріуполь : Типография Э. И. Гольдрин, 1907. – С. 67.
12. *Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1903 год.* – Маріуполь : Типография Э. И. Гольдрин, 1904. – С. 94.
13. *Сборник докладов и постановлений Земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1874 по 1877 год.* – Маріуполь : Типография Л. А. Залюбовскаго, 1877. – С. 30.
14. *Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1897 год.* – Маріуполь : Типо-Литография А. А. Франтова, 1898. – С. 238.
15. *Журналы заседаний Мариупольского уездного земского собрания XXXVI очередной сессии 26 сентября 1904 г.* – Маріуполь, 1904.
16. *Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1913 год.* – Маріуполь : Электро-Тип. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1914. – С. 267.
17. *Протоколы Мариупольского уездного Земского собрания очередной и чрезвычайной сессии 1884 года с приложениями.* – Маріуполь : Типография А. А. Франтова, 1885. – С. 175-176.
18. *Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1890 год.* – Маріуполь : Типо-Литография А. А. Франтова, 1891. – С. 386.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Stepień Stanisław, dr; Тругуб О. П., д.і.н., доц.*